

Piotr Borowiec*

Globalizacja jako rama teoretyczno-interpretacyjna dla wyjaśniania polskiej zmiany systemowej, po 1989 roku

Globalization as a Theoretical and Interpretative Framework for Explaining the Polish Change of Social Order, after 1989

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: zmiana systemu, teorie globalizacji, wyjaśnianie, Jadwiga Staniszkis, polska transformacja

Key words: change of order, theories of globalization, explanation, Jadwiga Staniszkis, Polish transformation

Abstrakt: Artykuł jest przeglądem badań polskich naukowców nad zmianą systemową, w których odwoływali się do globalizacji, czyniąc z niej ramę teoretyczno-interpretacyjną. Tekst stanowi zatem syntetyczne spojrzenie na część istniejących wyjaśnień dotyczących polskiego porządku, po 1989 roku. Koncentruje się na przebiegu i skutkach dokonujących się zmian. Dąży do ukazania mechanizmów i symptomów zmian, uwydatnia rolę czynników egzogenicznych. Przybliża wyjaśnienia, w których globalizacja prowadziła do upodobniania się polskiego porządku do rozwiązań zachodnich. Tekst omawia również koncepcję władzy globalizacji Jadwigi Staniszkis. Podsumowaniem tekstu jest ocena istniejących wyjaśnień, ukazania ich znaczenia i oddziaływania na zmianę polskiego porządku.

Abstract: This article reviews research by Polish scholars on the changing social order, in which they draw on globalization as a theoretical and interpretive framework. The text therefore provides a synthetic look at some of the existing explanations for the Polish order after 1989. It focuses on the course and consequences of these changes. It seeks to demonstrate the mechanisms and symptoms of change, emphasizing the role of exogenous

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4257-8455>; doktor habilitowany nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, kierownik Zakładu Teorii i Metodologii Polityki, Instytut Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. E-mail: piotr.borowiec@uj.edu.pl.

factors. It explores explanations in which globalization led to the Polish order becoming more similar to Western countries. The text also discusses Jadwiga Staniszkis's concept of globalization power. The text concludes with an assessment of existing explanations, showing their significance and impact on the change in the Polish order.

Wprowadzenie

Zmiana systemowa dla dużej części polskiego społeczeństwa była zaskoczeniem. Przyniosła poczucie wyjątkowości i uczestnictwa w wydarzeniach historycznych. Wygenerowała szanse rozwoju aktywnym jednostkom, ale połączyła je z niepewnością i lękiem. Zachodziła w wyjątkowej sytuacji międzynarodowej. Potwierdzała upadek komunizmu, kres europocentryzmu, tryumf zachodniego świata i ustroju kapitalistycznego. Wywyższała ideę wolnego rynku, neoliberalnej ideologii, ugruntowywała hegemonię Stanów Zjednoczonych¹. Była potwierdzeniem, że rywalizacja między mocarstwami dobiegała końca, a konflikt pomiędzy ustrojami został rozstrzygnięty. Sugerowała, że przyszłość będzie już bezkonfliktowa. Polska zmiana przebiegała w postępującej unifikacji świata, szybkim wzroście przemysłowych i medialnych korporacji, rozprzestrzenianiu się demokracji, ekspansji nowych technologii i Internetu. Częścią zmian było zmniejszanie się znaczenia państw narodowych², słabnięcie idei suwerenności, wzrost roli instytucji międzynarodowych oraz przyspieszenie procesów integracji europejskiej.

Wymienione konteksty polskich zmian są łatwiej dostrzegalne z perspektywy dnia dzisiejszego. Pierwsze wyjaśnienia polskich zmian po 1989 roku wprawdzie dostrzegały niektóre z tych determinacji, ale nie czyniły ich najważniejszymi, nie eksponowały globalizacji. Oczarowanie historyczną chwilą kierowało proponowane interpretacje w stronę doceniania wyjątkowości zmian w regionie³, podmiotowej roli społeczeństw w walce o wolność oraz budowania spontanicznej oddolnej aktywności społecznej. Eksponowano czynniki endogenne, choć nie stroniono od podkreślania, że niektóre rozwiązania były narzucane przez instytucje międzynarodowe. Tłumaczono to brakiem wiedzy o przebudowie porządku. Jednocześnie, zmiany stawiano w centrum zainteresowania opinii,

¹ Z. Rykiel, *Globalizacja a kodeks geopolityczny*, [w:] A. Nobis, P. Badyńska, P.J. Fereński, A. Janus (red.), *Historia – Kultura – Globalizacja*, Wrocław 2013, vol. III, s. 155–156.

² P. Borowiec, *Wymuszona dekonstrukcja – Lewiatan w uścisku procesu globalizacji*, [w:] P. Borowiec, B. Krauz-Mozer (red.), *Globalizacja – nieznośne podobieństwo. Świat i jego instytucje w procesie uniformizacji*, Kraków 2008, s. 217–235.

³ Z. Blok, *Transformacja systemowa. Uniwersalny czy unikalny charakter doświadczeń?*, [w:] M. Barański (red.), *Modernizacja polityczna w teorii i praktyce. Filozoficzne aspekty i dziejiny modernizacji*, Katowice 2008, s. 79–89.

a przy tym usilnie podtrzymywano wiarę w ich wyjątkowość. Ówczesne oceny naukowców były kształtowane przez pierwsze sukcesy zmian, poszerzanie się przestrzeni wolności, wysyp wartości indywidualistycznych, powrót do praw człowieka oraz umacnianie się demokracji. Mniejszy wpływ wywierały natomiast porażki, gwałtowny wzrost bezrobocia, zubożenie części społeczeństwa, chaos normatywny, zjawisko korupcji czy wszechobecna trauma kulturowa.

Początkiem dla zrozumienia i wyjaśnienia polskich zmian były metafory: „przejścia”, „przełomu”, „rewolucji” oraz „transformacji”. Zapełniały one wyobraźnię społeczną, dyskurs polityczny i naukowy. Pozwalały zrozumieć zachodzące zjawiska, stawały się inspiracjami dla pierwszych wyjaśnień zmiany. Pierwsze teoretyczne uogólnienia oparte były bardziej na opisie zmian niż na dogłębnym wyjaśnianiu ich przebiegu. W praktyce, w dużej części, to one nadały tożsamość ówczesnej rzeczywistości⁴, naznaczyły społeczne „myślenie” o zachodzących procesach. Znaczenie miało także specyficzne, bo bezkrytyczne podejście wielu badaczy do wyjaśnianych zjawisk, polegające na ich dalszym legitymizowaniu⁵. Taki stosunek badaczy do przedmiotu badań jest zauważalny w wielu zachowanych koncepcjach powstałych bezpośrednio po 1989 roku.

W połowie lat 90. w dyskursie naukowym dominowała koncepcja *transition to democracy*, która była politycznie i ideologicznie wykorzystywana. Wyjaśnienia eksponujące „przejście” od porządku totalitarnego do demokratycznego wpisywały się w tzw. paradygmat tranzytologiczny⁶. *Transition to democracy* odegrała ważną rolę w generowaniu podobnych i alternatywnych wyjaśnień opartych na „przejściu”⁷. Jednak, po dekadzie uznano, że wyczerpała swoje możliwości eksplanacyjne zmian⁸. Do „przejścia” nawiązywały również koncepcje wywodzące się od klasycznych teorii modernizacji⁹. Przyjmowały one pewien punkt początkowy i docelowy, ukazywały przebieg i tor modernizacji, eksponowały optymistyczne wizje przyszłości. Uważały, że warunkiem ich osiągnięcia były racjonalne zmiany instytucjonalne¹⁰. Nakazywały reformatorom

⁴ Zob. K.B. Janowski, *Przeobrażenia polityczne w Polsce w latach 1988–1992. Próba analizy teoriopolitycznej*, Kielce 1992.

⁵ A. Kolasa-Nowak, *Socjologie o transformacji. Zmieniające się interpretacje w perspektywie trzydziestolecia*, [w:] M. Przeperski, D. Wincenty (red.), *Transformacja ustrojowa w Polsce. Nowe perspektywy*, Gdańsk–Warszawa 2022, s. 149.

⁶ E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski, *Założenia teoretyczne*, [w:] E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski (red.), *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*, Warszawa 2001, s. 14.

⁷ A. Siciński, (red.), *Do i od socjalizmu*, Warszawa 1998.

⁸ E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski, *Założenia...*, s. 14.

⁹ A. Tyszkiewicz, P. Borowiec, *The Modernisation Paradigm – a Basic Theoretical Path for Explaining the Change of Poland's Social Order After 1989*, «Teoria Polityki» 2025, nr 12, s. 237–260.

¹⁰ K. Jasiński, *Elita biznesu w Polsce. Drugie narodziny kapitalizmu*, Warszawa 2002, s. 62–63.

szybsze kopiowanie rozwiązań zachodnich. Takie scenariusze miały również dowodzić, że nauki społeczne dysponują narzędziami przeprowadzania zmian, a tym samym ich wyjaśniania¹¹.

Oprócz wyjaśnień wpisujących się w powyższe dwa nurty interpretowania przebiegu zmian, pojawiły się również koncepcje nowatorskie. Na uwagę zasługują, m.in.: koncepcja „kapitalizmu politycznego” Jadwigi Staniszkis¹², analiza instytucjonalnego aspektu zmiany opracowana przez Andrzeja Rycharda¹³, „paradygmatu rekombinacji” Bogdana W. Macha¹⁴ czy koncepcja konwersji funkcji wewnątrzsystemowych Zbigniewa Bloka¹⁵. Przykładem wyjaśniania społecznych kosztów transformacji jest teoria traumy kulturowej Piotra Sztompki¹⁶. Wymienione koncepcje najczęściej dążyły do odróżnienia się od dominujących nurtów teoretycznych wyjaśniania zmian. Eksponowały wybrane mechanizmy rządzące ich przebiegiem. Miały różny stopień teoretyczności oraz szczegółowości, często koncentrowały się zmienności wybranych fragmentach porządku. Sięgały po odmienne założenia i terminy, eksponowały odmienne zmienne niezależne, grupowały się wokół różnych szkół teoretycznych i paradygmatów naukowych¹⁷. Dla przykładu Wojciech Musiał wyodrębnił cztery autonomiczne paradygmaty badań nad wyjaśnieniem zmiany. Były to: paradygmat transformacji systemowej, konsolidacji demokracji, modernizacji oraz globalizacji¹⁸. Z kolei Zbigniew Blok podkreślał znaczenie modeli opartych na racjonalnym paradygmacie zmiany, koncepcjach materialistycznych, globalistycznych oraz instytucjonalnych¹⁹. Zatem wyjaśniania zmian doceniające rolę globalizacji były jednym z istniejących nurtów teoretycznych. Ostatecznie nie udało się wypracować teorii „wielkiej zmiany”, jedynie niektóre z wyjaśnień uzyskały duże znaczenie w dyskursie naukowym i wpłynęły na przekształcenia porządku społecznego.

¹¹ A. Kolasa-Nowak, *Zmiana systemowa w Polsce w interpretacjach socjologicznych*, Lublin 2010, s. 144.

¹² J. Staniszkis, *Political Capitalism in Poland*, «East European Politics and Society» 1991, nr 5, s. 127–141.

¹³ A. Rychard, *Czy transformacja się skończyła? Powstawanie nowego ładu w perspektywie socjologii zmiany instytucjonalnej*, Warszawa 1996.

¹⁴ B.W. Mach, *Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu*, Warszawa 1998.

¹⁵ Z. Blok, *Transformacja jako konwersja funkcji wewnątrzsystemowych na przykładzie Polski*, Poznań 2006.

¹⁶ P. Sztompka, *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa 2000.

¹⁷ E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Warszawa 1996, s. 15; P. Borowiec, *Explaining the Change of the Social Order after 1989. Inspirations, Theories, Models and Diagnoses. A Review of Polish Concepts*, «Teoria Polityki» 2025, nr 12, s. 211–236.

¹⁸ W. Musiał, *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1919–2004*, Toruń 2013, s. 10.

¹⁹ Z. Blok, *Transformacja jako konwersja...*, s. 325–328.

Celem artykułu jest ukazanie koncepcji teoretycznych wyjaśniających zmianę systemową przy pomocy inspiracji wywodzących się z procesu globalizacji. Wyjaśnień, które miały zastąpić wcześniejsze koncepcje, powstałe po 1989 roku a budzące coraz większe rozczarowanie badaczy. Z tego powodu ważnym zasobem dla niniejszego tekstu są teorie globalizacji, choć w tekście nie zostały one omówione. Artykuł rozpoczyna się od refleksji na temat potrzeby uwzględniania czynników płynących z otoczenia zewnętrznego dla przebiegu zmian. Ukazuje ich rolę, pokazuje związki między nimi, uwydatnia różnice. Tekst koncentruje się wokół atutów i słabości wyjaśniania zmiany za pomocą odniesień do globalizacji. Ze względów objętościowych analiza nie dotyczy koncepcji integracji europejskiej, którą niektórzy badacze interpretowali jako część procesu globalizacji. Uwagę zwrócono także na koncepcję władzy globalizacji Jadwigi Staniszkis. W podsumowaniu podjęto próbę oceny analizowanych wyjaśnień zmiany systemowej.

Dostrzeżenie wieloznaczności globalizacji

Na początku XXI wieku badacze dysponowali już znaczną wiedzą na temat dokonującej się zmiany systemowej. Pojawiły się pierwsze próby jej wyjaśnienia. Niektórzy badacze dążyli do scalenia istniejącej wiedzy, tworząc wyjaśnienia uwzględniające: koncepcję „przejścia” demokratycznego i modernizacji połączoną z wejściem postkomunistycznego porządku w struktury globalnego świata. Inni poszukiwali alternatywnego modelu zmiany, chcieli wyjść poza dotychczas wypracowane wyjaśnienia. Ich charakterystyczną cechą było porzucenie ujmowania zmian w perspektywie ich wyjątkowej lokalności oraz poszukiwanie czynników determinujących je z poziomu makro²⁰. W ten sposób doszło do powstania kolejnej naukowej „mody”. Wyjaśniania zmian przy wykorzystaniu aspektów i mechanizmów globalizacji. Nowe podejście było także konsekwencją dostrzeżenia wszechobecných skutków globalizacji, przerażenia i zachwytu nimi, uznania wieloaspektowej tożsamości globalizacji. Wielu badaczy zaakceptowało twierdzenie, że *„namysł nad współczesnym światem społecznym kształtuje się pod wpływem procesu globalizacji, który wyznaczył nowe paradygmaty postrzegania rzeczywistości i stanowi główne odniesienie przy próbach jej zrozumienia, interpretacji, uporządkowania”*²¹.

²⁰ A. Kolasa-Nowak, *Polskie studia nad transformacją: kierunki konceptualizacji*, «Nauka» 2005, nr 4, s. 127.

²¹ J. Błahut-Prusik, *Pomiędzy kolonializmem, imperializmem a globalizacją*, «Politeja» 2019, nr 4(61), s. 281.

Badacze dążący do połączenia zmiany systemowej z globalizacją natrafiali na przeszkody, z których najważniejszą była niejednoznaczność zjawiska globalizacji, rozproszenie wiedzy o niej oraz szybka jej zmienność²². Jednocześnie, niejednoznaczność globalizacji okazała się szansą, bo zwiększyła różnorodność proponowanych wyjaśnień zmiany. Globalizację traktowano najczęściej jako ogólnoludzką ideę, tworzącą akceptowalne wartości, przekształcające porządek światowy. Do jej cech należała wiara w przekształcanie życia społeczno-ekonomicznego, w postęp naukowo-techniczny. Zaakceptowano rozwój edukacji i nauki, wprowadzanie prawa międzynarodowego kształtującego potrzebę dalszych zmian progresywnych, zapewniających godność jednostkom poprzez realizację wyznaczonych celów i pozycji w porządku. Jednostki otrzymały realny wpływ na kształtowanie rzeczywistości, według wyznawanych wartości, kształtowania oddolnie ruchów społecznych nakierowanych na rozwiązywanie wielu problemów społecznych²³.

Zastosowanie globalizacji jako klucza do wyjaśniania zmiany systemowej pozwoliło inaczej spojrzeć na wiele aspektów polskiej rzeczywistości. Globalizacja pomagała odpowiadać na pytania dotyczące współczesności, wyjaśniała poczucie „kurczenia się” świata, gwałtownych przekształceń dotyczących komunikacji, przejmowania przez polskie społeczeństwo wartości globalnych, czy o zachodzący proces integracji państw oraz wyłaniania się wielokulturowych społeczeństw. Tłumaczyła mechanizmy formowania się relacji gospodarczych Polski z systemem światowym w ramach globalnego handlu. Pokazywała skutki rozwoju nowych technologii, roli instytucji ponadnarodowych. Wyjaśniała rozszerzanie się „na skalę całego globu ziemskiego terytorialnego zasięgu społecznego podziału pracy i wymiany rynkowej, powiązań i oddziaływań wzajemnych między zbiorowościami ludzkimi we wszystkich sferach życia”²⁴. Globalizacja pozwalała zrozumieć część procesów zachodzących w Polsce, także ograniczania znaczenia tradycji, podtrzymywania przekonania o dominacji ideologii neoliberalnej.

²² B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, *Teorie globalizacji – jako przykład braku jednoznaczności współczesnych procesów zmiany*, [w:] B. Krauz-Mozer, P. Borowiec (red.), *Globalizacja...*, s. 21–48.

²³ A.J. Chodubski, *Główne zjawiska polityczne ujawniające się w procesie globalizacji świata*, [w:] R. Bäcker, J. Marszłek-Kawa, J. Modrzyńska (red.), *Globalizacja – integracja – transformacja. Główne problemy globalizacji, integracji europejskiej oraz transformacji politycznej Europy Środkowej i Wschodniej*, Toruń 2004, s. 22.

²⁴ A. Jasińska-Kania, *Europejskie systemy wartości a tożsamość narodowa Polaków*, [w:] A. Kojder, K.Z. Sowa (red.), *Los i wybór. Dziedzictwo i perspektywy społeczeństwa polskiego. Pamiętnik XI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego Rzeszów–Tyczyn, 20–23 września 2000 r.*, Rzeszów 2003, s. 21.

Badanie skutków globalizacji pozwalało bliżej poznać ten proces²⁵, przekonać się, że składające się na niego zmiany są wielowymiarowe i wielopoziomowe. Niektóre konsekwencje umiędzynarodowienia czy odterytorialnienia rzeczywistości ukazywały, że globalizacja pomija lokalności w przestrzeni. Dostrzeżono, że sferę lokalną formują m.in. decyzje i działania podejmowane w centrach cywilizacji Zachodu, wpływają na nią światowe megatrendy²⁶. Jednak z upływem czasu globalizacja coraz bardziej zaskakiwała. Znalazło to potwierdzenie w nowych teoriach, różniących się „*między sobą przewidywaniem losów państwa narodowego, narodów, etnicznych odrębności, suwerenności czy losów kultury. Jedne przewidują ich zagrożenie procesem uniwersalizacji i jednorodność, inne wprost przeciwnie, widzą w globalizacji szansę na regionalizm i lokalność i nie przewidują zagrożeń dla państwa narodowego*”²⁷. Zgodność ocen dotyczyła wyłącznie niektórych skutków globalizacji. Akceptowano, że doszło do przebudowy struktury świata, powstania nowych przestrzeni ponad-terytorialnych, nowych kanałów przepływów finansowych oraz sieci komunikacji, odrębnej świadomości globalnej, wykraczającej ponad dotychczasowe granice²⁸.

Świadomość tego, że wyjaśnianie zmiany systemowej wymaga szerokiej, globalnej i historycznej perspektywy towarzyszyła wielu badaczom²⁹. Do tych, którzy proponowali uwzględnianie czynników globalizacyjnych należał Marek Ziółkowski. Podkreślał on swój sceptyczny stosunek do procesu i powstania jednorodnego świata, dostrzegał liczne negatywne aspekty zachodzącego procesu globalizacji, szczególnie powstawania nowego porządku gospodarczego. Pisał, że: „*funkcjonowanie globalnego systemu nie zakłada wyrównania poziomu gonienia silniejszych przez słabszych, rozwoju z różnym tempem, ale po tej samej drodze, ale wręcz przeciwnie – wiąże się to także z rosnącym zróżnicowaniem (...). Funkcjonowanie światowego systemu kapitalistycznego oznacza dla różnych jego części różne rzeczy*”³⁰, co w kontekście analiz wpływu globalizacji

²⁵ J. Staniszkis, *Władza globalizacji*, Warszawa 2003, s. 14.

²⁶ B. Krauz-Mozer, P. Borowiec, *Globalizacja, globalizm, globalność – wprowadzenie*, [w:] B. Krauz-Mozer, P. Borowiec (red.), *Globalizacja...*, s. 7–17.

²⁷ A. Gwiazda, *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, Toruń 2000, s. 13.

²⁸ A. Krzeczunowicz, *Globalizacja, geneza, zasięg, konsekwencje*, Częstochowa 2006, s. 5.

²⁹ A. Sosnowska, *Tu, tam – pomieszanie*, «Studia Socjologiczne» 1997, nr 4, s. 61–86; A. Sosnowska, *Teorie zmiany i rozwoju społecznego a zmiany w Europie Wschodniej. O potrzebie perspektywy globalnej*, «Kultura i Społeczeństwo» 1998, nr 1, s. 61–72; M. Ziółkowski, *O różnorodności teraźniejszości. Pomiędzy tradycją, spuścizną socjalizmu, nowoczesnością i ponowoczesnością*, [w:] *Śląsk – Polska – Europa. Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej. Księga X Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, Katowice 1997, s. 83–106; E. Wnuk-Lipiński, *Demokratyczna...*

³⁰ M. Ziółkowski, *Globalizacja a przemiany struktury społecznej we współczesnej Polsce*, [w:] Z. Blok (red.), *Społeczne problemy globalizacji*, Poznań 2001, s. 19.

na polskie reformy było wyjątkowo cenne. Ziółkowski sugerował by zrezygnować z tzw. paradygmatu transformacji, czyli przedstawiania „transformacji od... do...” i przejść do badania zmiany systemowej w ramach istnienia światowego kapitalizmu³¹.

Globalizacja jako odmiana paradygmatu modernizacyjnego?

Badacze dostrzegli, że dla zrozumienia i wyjaśnienia zmiany systemowej potrzeba uwzględnienia szerszego kontekstu oraz znalezienia nowych inspiracji. Potrzebne było wyjście poza wyeksploatowany kontekst lokalności zmiany oraz znalezienie nowych zmiennych niezależnych, odkrycia nowych mechanizmów zmian. Jednym z tych rozwiązań stało się szukanie relacji pomiędzy skutkami zmiany systemowej a czynnikami globalizacyjnymi³². Uwagę zaczęła przyciągać dynamika zmian obserwowana w procesie globalizacji. Kształtowało się przekonanie, że globalizacja jest czynnikiem deterministycznym, który na polskie przemiany wpływa coraz bardziej intensywnie, zarówno pozytywnie jak i negatywnie. To dynamicznie zmienna a zarazem upodobniająca się rzeczywistość do państw zachodu umacniała myślenie o zmianie systemowej w kategoriach dopasowywania się do zmian światowych. Dochodziło do tego rozczarowanie dotychczasowymi wynikami badań, kategoriami i teoriami wyjaśniania zmiany porządku³³.

Poszukiwano związków przyczynowo-skutkowych pomiędzy globalizacją a zmianą systemową. Zmienną niezależną upatrywano w pierwszym zjawisku. Wyodrębniano i opisywano punkty styczne, katalogi podobieństw i różnic między nimi, tzn. aspekty zmiany w pełni podporządkowane globalizacji oraz takie, które pozostawały poza jej wpływem. Tworzono katalogi aspektów zmiany, na które wpływ globalizacji był największy, a następnie analizowano te wymiary, które miały największe znaczenie dla przebiegu zmian w Polsce. Zastanawiano się, jak będzie wyglądał ostatecznie porządek zdeterminowany przez globalizację. Ważną kwestią w prowadzonych analizach było przekładanie się żywiołowości i niekontrolowalności globalizacji na przebieg zmiany systemowej.

³¹ M. Ziółkowski, *O imitacyjnej modernizacji społeczeństwa polskiego*, [w:] P. Sztompka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Warszawa–Kraków 1999, s. 39.

³² M. Ziółkowski, *Polacy wobec ładu postmonocentrycznego*, ISP PAN, Warszawa 1993; E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski, *Bilans pierwszej dekady*, Warszawa 2001, s. 264–270.

³³ P. Sztompka, *Dylematy niedokończonej transformacji. Kilka pytań do Marka Ziółkowskiego*, [w:] P. Sztompka (red.), *Imponderabilia...*, s. 65.

Uzależnienie polskich zmian od wpływów globalizacji zdominowało proponowane wyjaśnienia. Twierdzono, że jest ona zewnętrznym, niekontrolowanym procesem, przed którym nie ma ucieczki. W nurcie optymistycznym, podkreślano, że jest ona potrzebnym impulsem modernizacyjnym³⁴. A polskie zmiany miały być fragmentem szerokiego procesu powstawania doskonalszego, oczekiwanego porządku światowego. Przykładem są rozważania Józefa Pajestki, który wyjaśniał zmianę systemową za pomocą narzuconych przez cywilizację Zachodu megatrendów: systemu rynkowego i demokracji³⁵. Zatem, polskie reformy były postępowaniem, w postaci upodobniania się porządku do istniejących już i doskonałych wzorów porządków zachodnich. Kopiowanie rozwiązań zachodnich, uznanych za szczyt dorobku ludzkości, uznano za najlepszą metodą wejścia do krwioobiegu globalizacji.

Wyjaśnienia zmiany odwołujące się do wiedzy teoretycznej o globalizacji ujmowały zmianę jako proces włączenia Polski w nurt nieuchronnych postępowych przemian. Mówienie o zmianie przy użyciu „wartości globalizacji” polegało na podkreśleniu potrzeby upodobnienia i dostosowywania się oraz czerpania inspiracji z demokratycznego i liberalnego świata. W praktyce, było to wygodne, bo zwalniało od odpowiedzialności za projektowanie zmian. Jednocześnie podtrzymywało przekonanie o lokalnym charakterze zmiany systemowej i jej wtórnym charakterze wobec zmian światowych. Nie pozwalało również wyjść poza deterministyczne myślenie o zmianach. Dlatego, z upływem czasu, na twierdzenia o potrzebie przejmowania rozwiązań świata zachodniego spoglądano coraz bardziej krytycznie. Choć dominacja przekonania o potrzebie dalszego implementowania rozwiązań rozwiniętych państw, nie ustępowała. Rozpowszechniano również pogląd, że wytworzony chaos przebudowy polskiego porządku może być ograniczony za pomocą globalizacyjnej unifikacji.

Wyjaśnienia zmian zostały naznaczone przez dominującą ideologię i atmosferę neoliberalną. Umacniały one pogląd, że globalizację cechuje pochod demokracji, indywidualizmu i poszerzania zakresu wolności. Sfera polityki była traktowana jako miejsce wdrażania rozwiązań już sprawdzonych. Podkreślano, że bez zakorzenienia się demokracji, pozostałe zmiany są niemożliwe. Szybko jednak dostrzeżono, że polityka jest wtórnym wymiarem wobec wpływu czynników ekonomicznych na funkcjonowanie porządku. Było to zgodne z myśleniem o globalizacji, ujmującej rzeczywistość w paradygmacie podporządkowania polityki, ekonomii³⁶. Nie zgadzało się jednak z wprowadzaniem zmian

³⁴ E. Wnuk-Lipiński, *Świat międzyepoki. Globalizacja, demokracja, państwo narodowe*, Kraków 2004.

³⁵ M. Ziółkowski, *O imitacyjnej...*, s. 39.

³⁶ A. Nobis, *Globalizacja, kreolizacja, hybrydyzacja, zderzenie cywilizacji, systemy-światy. Spory o słowa i nie tylko*, [w:] B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska (red.), *Globalizacja...*, s. 23.

gospodarczych w Polsce, za pomocą ingerencji politycznej. Wpływ globalizacji na politykę zagraniczną państw, politykę wewnętrzną i samą władzę był analizowany przez Jadwigę Staniszkis³⁷. Jednak, z upływem czasu, podporządkowanie polityki w Polsce wymiarowi ekonomicznemu stawało się bardziej dostrzegane. Uprawnienia państwa systematycznie zmniejszały się, były przenoszone na międzynarodowe struktury i organizacje. Coraz większą władzę na sferę polityczną zdobywały korporacje gospodarcze. Zresztą, w Polsce, po 1989 roku, wpływ organizacji gospodarczych, ekspertów zagranicznych, banków, instytucji oceniających reformy³⁸ był znaczący. Ich oddziaływanie często wykraczało poza oficjalny zakres ich działalności.

Jeszcze mocniej globalizację powiązano z wymiarem gospodarczym zmiany systemowej³⁹. Relacje polskiej gospodarki ze światowym kapitalizmem były wyjątkowo trudne. Korporacje zachodnie zapełniły rynek swoimi produktami, tworząc poczucie stabilizacji gospodarczej. Doprowadziło to jednak do bankructwa wielu polskich producentów, u innych wymusiło szybkie dostosowywanie się do zwiększających się oczekiwań klientów. Ostatecznie rozpoczęta „konfrontacja z konkurencyjną, efektywną, stojącą na wysokim poziomie technologicznym gospodarką rynkową”⁴⁰ stała się impulsem dla rozwoju gospodarczego. Częścią tego procesu były przepływy kapitału inwestycyjnego, informacji, zasobów intelektualnych, czyli elementów potwierdzających wpływ globalizacji. Obserwacja zachodzących zmian gospodarczych kierowała badaczy w stronę doceniania znaczenia globalizacji dla zmian gospodarczych⁴¹.

Wyjaśnianie zmian ekonomicznych zostało zdominowane przez „myślenie” neoliberalne o gospodarce. Zachodzące przekształcenia interpretowano jako część procesu tworzenia światowego porządku gospodarczego, w którym dominował wolny rynek, prawa podaży i popytu, maksymalizacja wydajności pracy i zysku. Doceniano napływ międzynarodowego kapitału oraz korporacji, mających stworzyć nowe miejsca pracy. Zbudowano dogmat, że współpraca gospodarcza doprowadzi do podwyższenia poziomu życia w Polsce, a globa-

³⁷ J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001; J. Staniszkis, *Władza...*

³⁸ K. Żukrowska, *Rola organizacji międzynarodowych w transformacji krajów postkomunistycznych*, [w:] S. Miklaszewski (oprac.), *Transformacja – Integracja – Globalizacja*, Kraków 2003, s. 117.

³⁹ A. Lompart, *Globalizacja gospodarki i procesów społecznych a sytuacja Polski. Wyzwania rozwojowe: szanse i zagrożenia*, [w:] W. Kozek, A. Lompart (red.), *Spółczesność polskie w perspektywie globalizacji i integracji europejskiej. Raport*, Warszawa 1997, s. 53–80.

⁴⁰ S. Cieśla, *Globalizacja i metropolizacja. Niektóre aspekty badań polskiej przestrzeni*, «Studia Regionalne i Lokalne» 2000, nr 4(4), s. 26.

⁴¹ W. Morawski, *Wprowadzenie: o pojęciu i teorii modernizacji, a także o zawartości książki*, [w:] W. Morawski (red.), *Modernizacja Polski. Struktury. Agencje. Instytucje*, Warszawa 2010, s. 15.

lizacja jest stymulatorem rozwoju, wymuszającym rozwój prywatnej przedsiębiorczości⁴². Wpływ globalizacji dostrzegano w pomocy udzielanej przez międzynarodowe instytucje, miały przyczyniać się do stabilizacji porządku. Równie pozytywnie oceniano zagraniczne doradztwo oraz programy szkoleń⁴³. Takie stanowisko pchnęło część badaczy do poszukiwania czynników przyspieszających globalizację w Polsce⁴⁴. Niektórzy badacze odstępstwo od kopiowania rozwiązań zachodnich uznawali za działanie przynoszące szkody dla społeczeństwa⁴⁵.

Zauważono, że globalizacja radykalnie zmienia status lokalnych wspólnot, dokładnie „*stopień ich otwartości i sposoby wytwarzania wspólnotowości*”⁴⁶. Ponadto dostrzeżono odradzanie się regionalizmu ekonomicznego. Przyspieszenie zmian przekładało się na wzmacnianie pozycji regionów jako niezależnych podmiotów w wymianie gospodarczej⁴⁷. Współpraca regionalna państw⁴⁸ stawała się uzupełnieniem i wzbogaceniem uniformizacji, oczekiwaną modyfikacją zachodzących zmian gospodarczych. Optymistycznie oczekiwano, że lokalności wpłyną na globalne zmiany, wzbogacą światowe zasoby różnorodności kulturowej⁴⁹, nadadzą globalizacji nowe kierunki. Choć z drugiej strony, coraz mocniej przebijał się pesymizm. Uważano, że „*Polska znajduje się de facto na marginesie globalizacji*”⁵⁰ i nie ma możliwości wzbogacania zachodzących procesów. Uwagi tego typu wzmacniały przekonanie, że analiza zmiany systemowej wymaga nie tylko porzucenia stereotypów, ale ciągłego rozbudowywania wiedzy o globalizacji, odkrywania nowych relacji między peryferiami a centrum systemu.

Utożsamienie globalizacji z modernizacją było coraz częściej krytykowane. Modernizacja było politycznym narzędziem elit w rywalizacji o władzę, co przekładało się na rozczarowanie globalizacją. Edmund Wnuk-Lipiński podkreślał,

⁴² Zob. K. Żukrowska (oprac.), *Harnessing globalization czyli ujarzmianie globalizacji. Globalizacja jako motor na rzecz rozwoju*, Warszawa 2012.

⁴³ G. Szafran, *Międzynarodowe instytucje finansowe – szansa na ekonomiczny wzrost czy globalny dyktat?*, [w:] S. Miklaszewski (oprac.), *Transformacja...*, s. 73.

⁴⁴ A. Krzeczunowicz, *Globalizacja...*, s. 14 i 25.

⁴⁵ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska (red.), *Globalizacja...*, s. 10.

⁴⁶ M. Kempny, *Czy globalizacja kulturowa współdecyduje o dynamice społeczeństw postkomunistycznych?*, «Kultura i Społeczeństwo» 2000, nr 1, s. 5–26.

⁴⁷ Z. Rykiel, *Globalizacja, uniformizacja i regionalizacja polskiej przestrzeni*, «Studia Regionalne i Lokalne» 2000, nr 1(1), s. 35.

⁴⁸ Tamże, s. 35 i 36.

⁴⁹ M. Kempny, *Tradycje lokalne jako podstawa kapitału społecznego. Co tradycja może znaczyć dla społeczności lokalnej w dobie globalizacji?*, [w:] J. Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność*, Warszawa 2004; A. Kolasa-Nowak, *Zmiana...*, s. 118.

⁵⁰ E. Markowska, A. Müller, *Uwarunkowania i ograniczenia procesu globalizacji*, [w:] Z. Sirojć, K. Plotzke (red.), *Globalizacja. Szansa czy iluzja?*, Warszawa 2006, s. 47.

że „nie jest więc wcale tak, że cały świat rozwija się, czy będzie się rozwijał, w myśl takich samych prawidłowości i że wszyscy osiągną stan lepszy od poprzedniego. Funkcjonowanie światowego systemu kapitalistycznego oznacza dla różnych jego części różne rzeczy, dla pewnych regionów, krajów czy nawet segmentów społeczeństwa może oznaczać mieszankę modernizacji i uzależnienia, bądź tzw. rozwoju zależnego. Polska i cały region Europy Środkowo-Wschodniej znajdują się pomiędzy tymi biegunami. W przypadku Polski zatem globalizacja i wchodzenie w światowy system kapitalistyczny oznaczają zapewne grę o sumie większej od zera, ale taką, w której inni («kraje rdzenia») zdają się zyskiwać więcej i umacniają swoją przewagę, a jeszcze inni («kraje peryferii») zyskują jeszcze mniej albo nawet – w przypadkach skrajnych – tracą”⁵¹. Podnoszono, że uniwersalizacji systemu gospodarczego towarzyszy „fragmentaryzacja” gospodarcza państw, wytwarzająca linie podziału pomiędzy centrami a marginalizowanymi peryferiami, do których zaliczono państwa postkomunistyczne⁵². Twierdzono, że część tych skutków była wynikiem nieprzewidywalności przekształceń gospodarki światowej⁵³.

W dyskursie naukowym pojawiały się przykłady świadczące, że procesy globalizacji nie gwarantują wyrównywania poziomu życia, pojawiały się sugestie o występowaniu relacji uzależnienia. Twierdzono, że w wielu aspektach globalizacja nie różni się od imperializmu i kolonializmu. Globalizację zaczęto uważać za formę gospodarki rabunkowej, przynoszącej zyski nielicznym⁵⁴. To korporacje miały podporządkowywać i wyzyskiwać lokalne rynki i przedsiębiorców⁵⁵. Podnoszono, że globalizacja oznacza „dla pewnych regionów, krajów czy nawet segmentów społeczeństwa (...) mieszankę modernizacji i uzależnienia bądź tzw. rozwoju zależnego”⁵⁶. Występowanie nierówności i dominacji politycznej i gospodarczej niekiedy usprawiedliwiano. W polskim przypadku winą obarczano warunki początkowe reform, brak kapitału, niską jakość infrastruktury technologicznej i telekomunikacyjnej, nieskuteczne formy zarządzania czy wysokie bezrobocie⁵⁷.

⁵¹ E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski, *Założenia...*, s. 34–35.

⁵² Zob. np. Z. Rykiel, *Globalizacja, uniformizacja...*, s. 35–46.

⁵³ P. Maślach, *Globalizacja i jej wpływ na rozwój współczesnej cywilizacji*, «Przedsiębiorczość – Edukacja» 2005, nr 1, s. 18.

⁵⁴ A. Krzeczunowicz, *Globalizacja...*, s. 10.

⁵⁵ T. Markowski, *Procesy uczestnictwa łódzkiej metropolii w gospodarce globalnej – synteza wyników badań*, [w:] A. Kukliński, J. Kołodziejcki, T. Markowski, W. Dziemianowicz (red.), *Globalizacja polskich metropolii*, Warszawa 2000, s. 459.

⁵⁶ E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski, *Założenia...*, s. 34–35.

⁵⁷ M. Rozmiarek, *Transformacja systemowa a zjawisko globalizacji na przykładzie Polski*, «Refleksje» 2025, nr 12, jesień–zima, s. 111.

Poszukiwano również związków pomiędzy globalizacją a zmianami kulturowymi po 1989 roku⁵⁸. Wnioski z badań wpisywały się w przekonanie o występowaniu procesów ujednoczenia sensów i wartości, czyli postępującej homogenizacji kultury. Zaakceptowano pogląd, że globalizacja oznacza zmianę trzonu kultury globalizowanej, w tym uderzenie w tożsamość lokalnych wspólnot. Rola globalizacji powodowała rozpad „wspólnoty znaczeń i symboli oraz hybrydyzacja kultury, oznaczająca mieszanie się treści, które oderwały się od pierwotnych kontekstów”⁵⁹. Zagrożenie widziano w rozpowszechnieniu się kultury masowej, amerykanizacji kultury, formowaniu się światowego rynku kultury, promującego konsumpcyjny styl życia⁶⁰. Wpływ globalizacji na polską kulturę nie był jednoznaczny. Widziano zarówno mechanizm zacierania różnic jak i dostrzegania i wydobywania różnorodności. Podkreślano, że globalizacja buduje także pluralizm kulturowy, więc pojęcie zdeterminowanego rozwoju nie może być użyteczną kategorią analityczną⁶¹. Zmiany kulturowe wynikały także z większego dostępu do informacji, rewolucji w elektronicznych mediach, pojawienia się telewizji satelitarnej i kablowej oraz Internetu. Otwarcia na alternatywne wzory życia, propagowanie ideologii neoliberalnej głoszącej potrzebę przebudowania życia jednostek.

Polskie reformy były najczęściej wpisywane w trzeci etap globalizacji zachodzącej w świecie. W tej fazie miał występować intensywny rozwój i wdrażanie nauki i techniki. Dopełnieniem tych procesów było występowanie nowoczesnej organizacji pracy i zarządzania, taniej siły roboczej, masowej produkcji, pojawienie się zmian w strukturze pracy, przebudowanie form życia i organizacji społeczeństw⁶². Twierdzono, że pierwsze lata przebudowy (1990–1996) polskiego porządku to czas reorientacji przestrzennej i wzrastającego umiędzynarodowienia powiązań gospodarczych. Symptomy globalizacji miały pojawić się na rynku kapitałowym dopiero w październiku 1997 roku. Wtedy polska Giełda Papierów Wartościowych zaczęła reagować na zmiany dokonujące się poza granicami kraju. Tym elementem łączącym bezpośrednio polski rynek kapitałowy z gospodarką światową stał się krótkoterminowy (spekulacyjny) kapitał międzynarodowy⁶³.

⁵⁸ M. Kempny, *Czy...*, s. 5–26; M. Kempny, *Tradycje...*

⁵⁹ A. Kolasa-Nowak, *Zmiana...*, s. 118.

⁶⁰ M. Micał, *Proces globalizacji we współczesnym świecie*, «Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki WSIiZ w Rzeszowie» 2008, nr 3 (8), s. 149; M. Rozmiarnek, *Transformacja...*, s. 112.

⁶¹ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska (red.), *Globalizacja...*, s. 11.

⁶² P. Maśloch, *Globalizacja...*, s. 21.

⁶³ Z. Rykiel, *Globalizacja, uniformizacja...*, s. 37.

Globalizacja a zmiana systemowa według Jadwigi Staniszkis

Jadwiga Staniszkis usytuowała zmiany systemowe w państwach Europy Środkowo-Wschodniej w kontekście oddziaływań ze strony globalizacji. Uznała, że powstanie globalnej władzy nad tymi państwami było zasadniczym czynnikiem definiującym tę relację. Dążyła do ukazania jej mechanizmów, przyczyn jej skuteczności. Potwierdzeniem wpływu globalizacji na postkomunistyczne państwa uznała zjawisko asymetrii racjonalności. Definiowane jako „wektor władzy, którą globalna logika sprawuje nad postkomunistycznymi peryferiami”⁶⁴. Jej istnienie, płynąca z niej kontrola, ale także „moc strukturotwórcza”⁶⁵ pozwalała określić znaczenia dla Polski, szanse, ograniczenia i zagrożenia rozwoju. „Asymetria racjonalności wnoszona przez globalną logikę wymusza powierzchowną selektywną, «pastiszowa» instytucjonalność kompatybilność i przedwczesną deindustrializację, które nie odpowiadają czasowi historycznemu postkomunizmu. Blokują to samoorganizację i zmniejsza szanse na integrację z globalizującym się światem”⁶⁶. Wpływ władzy globalizacji dominował w sferze gospodarczej. W niej najszybciej pojawiły się nowe instytucje, normy, ukazywały się zależności, racjonalne z punktu widzenia globalizacji oraz typowego dla niej czasu historycznego. W tej sferze najmocniej przejawiał się porządek przejściowy, postkomunizm, który okazał się stadium pośrednim, przed ostatecznym wkomponowaniem porządku w system światowy. Jego analizę, tej „reprodukującej się niesterowności”⁶⁷ uznała J. Staniszkis za swój wkład w wiedzę o globalizacji.

Niekompletny kapitalizm czyli porządek przejściowy został uformowany pod wpływem wymuszonych strategii i działań dostosowawczych podejmowanych wobec władzy globalizacji. Pojawiło się zjawisko neotradycjonalizacji będące wynikiem dostosowywania się państw postkomunistycznych do asymetrii racjonalności. W praktyce najważniejsze jej mechanizmy „blokowały kreatywną samoorganizację”⁶⁸. Neotradycjonalizację charakteryzowała wybiórczość. Peryferie zostały zmuszone do czerpania z przeszłości własnej i cudzej w sposób całkowicie selektywny, bezrefleksyjny, bez uwzględniania uwarunkowań kontekstowych. Staniszkis uważała, że rozwiązania gospodarcze wprowadzane po 1989 roku nie odpowiadały czasowi historycznemu państw regionu, państwa nie były przygotowane do rywalizacji z rozwiniętymi centrami, co wytwarzało brak rządności oraz chaos w postaci występowania rozwiązań o odmiennych racjonalnościach. Uformowany syndrom niesterowalności

⁶⁴ J. Staniszkis, *Władza...*, s. 68.

⁶⁵ Tamże, s. 76.

⁶⁶ Tamże, s. 7.

⁶⁷ Tamże.

⁶⁸ Tamże, s. 73 i 192.

i niekompletności, uniemożliwiało podążenie drogą rozwoju. Prowadziło to do ponoszenia wysokich kosztów, petryfikacji zacofania niż do tak oczekiwanego rozwoju. Odwrócenie dyscyplinującej półperyferia asymetrii racjonalności było niemożliwe, ze względu na wysokie koszty tego procesu.

Powstała władza nad półperyferiami przejawiała się w formie przemocy strukturalnej. Asymetria racjonalności doprowadziła do dezorganizacji gospodarek i państw półperyferii. Za jej pomocą globalizacja uzyskała przewagę nad porządkami postkomunistycznymi i miała być czynnikiem prowadzącym do pogłębiania się różnic, w stosunku do rozwiniętych gospodarek. Autorka dostrzegała przebieg tego procesu na przykładzie państw postkomunistycznych, które zamiast się wzmacniać były osłabiane, bo pozbawiono ich wielu prerogatyw⁶⁹. Znaczenie dla zmian i formowania się szans rozwojowych miały odmienne zasoby kulturowe państw postkomunistycznych oraz świata zachodu, z nich wynikały różnice w definiowaniu i hierarchizowaniu problemów rzeczywistości⁷⁰. Narzucenie rozwiązań sprzecznych z zasobami państw postkomunistycznych prowadziło do negatywnych skutków, w postaci ograniczenia własnych, oryginalnych rozwiązań, do prowadzenia zmian zgodnych z zasobami kulturowymi tych społeczeństw. W Polsce efekty asymetrii, w postaci niesterowalnego państwa oraz niekompletnego kapitalizmu były najbardziej widoczne. Należy podkreślić jednak, że relacja asymetrii racjonalności według J. Staniszkis różniła się od relacji rozwoju zależnego, sposobu wchodzenia do systemu światowego typowego dla państw Ameryki Łacińskiej⁷¹.

Podsumowanie

W wyjaśnieniach zmiany systemowej proponowanych przez polskich badaczy kategoria globalizacji zaistniała z trzech zasadniczych powodów. Pierwszym, była szybka ekspansja procesów globalizacji w świecie, widoczność jej skutków⁷². Dostrzeżenie procesu wchodzenia Polski w sferę oddziaływań globalizacji przyspieszyło sięganie naukowców po kategorie globalizacyjne. Badacze zaakceptowali, że ma ona znaczenie dla transformujących się porządków, różnili się jednak oceną poziomu tego wpływu⁷³. Drugim, było nieukrywane rozczarowanie dotychczasowymi wyjaśnieniami zmiany, w środowisku naukowym. Ich potocznością, niepełnym charakterem czy ideologicznym wymiarem.

⁶⁹ A. Kolasa-Nowak, *Zmiana...*, s. 116.

⁷⁰ J. Staniszkis, *Postkomunizm...*, s. 243.

⁷¹ J. Staniszkis, *Władza...*, s. 70.

⁷² P. Maśloch, *Globalizacja...*, s. 25.

⁷³ A. Koźmiński, P. Sztompka, *Rozmowa o wielkiej przemianie*, Warszawa 2004.

Rozczarowanie dopełniał ciągły brak tak oczekiwanej teorii „wielkiej zmiany”. Podążanie za pojawiającymi się negatywnymi ocenami globalizacji, prądami intelektualnymi. Trzecim, była użyteczność zmiennych globalizacyjnych jako narzędzia dla poszukiwań przeszkód przeprowadzanych reform. Poszukiwanie blokad czy ograniczeń rozwoju wynikało z dostrzeżenia peryferyjnego miejsca polskiego państwa w powstałych hierarchiach międzynarodowych.

W artykule omówiono perspektywę wyjaśnienia polskiej zmiany systemowej za pomocą odniesień do globalizacji. Pierwsze nawiązania do tego zjawiska były wyjątkowo pobieżne, wręcz naiwne. Wynikały z poczucia bycia współuczestnikiem globalizacji, łączenia jej z modernizacją, dlatego globalizację utożsamiono z potencjalnymi korzyściami. Były one częścią powstałej wiary w proces dziejowy i wyłanianie się doskonałego ładu światowego. W tych analizach procesy zmiany opakowano terminami deterministyczno-optimistycznymi. Oferowane wyjaśnienia zmian, szczególnie w sferze gospodarczej i kulturowej okazywały się wyjątkowo banalne. Te wymiary upodabniały się do zachodnich wzorów, traktowanych jako modele służące do implementacji. Państwom postkomunistycznym zalecano budowanie relacji z centrum, a globalizację postrzegano jako siłę sprawczą tej relacji, rządzącą nią, a zarazem jako przyczynę i kontekst modernizacji⁷⁴. Z entuzjazmem patrzono na współpracę państw postkomunistycznych według powstałych mechanizmów światowej globalizacji⁷⁵. Tak umacniało poczucie podążania właściwą drogą rozwoju oraz braku jakichkolwiek zagrożeń. Wynikało to także z faktu, że Polska pozostała poza „szokiem globalizacji”⁷⁶, w praktyce doświadczała jedynie konsekwencji „szoku transformacji”. Za brak miejsc pracy, wzrost lęku społecznego czy wyzysku pracowników nikt globalizacji winą w Polsce nie obarczał. Pojawiały się jednak analizy, gdzie ukazywano pośrednie związki pomiędzy strukturami międzynarodowymi a procesami zmiany systemowej. Coraz częściej dostrzegano ich znaczenie, ale wciąż odmawiano im roli decydującej⁷⁷.

Analizy zmiany systemowej za pomocą aspektów globalizacji natrafiały na liczne przeszkody. Pierwszą, była nieoczywistość terminów i pojęć wykorzystywanych w analizach, dotyczyło to w pierwszej kolejności, terminu globalizacji. Sceptycyzm wobec zachwyty nad przydatnością globalizacji do prowadzonych analiz prezentował Zbigniew Blok⁷⁸. Inni uważali, że teorie globalizacji, czyli teorie „wyższego zasięgu”, nie mogą służyć wyjaśnieniu procesu transforma-

⁷⁴ E. Wnuk-Lipiński, *Świat...*; A. Kolasa-Nowak, *Zmiana...*, s. 117 i 118.

⁷⁵ B. Jałowiecki, *Metropolie*, Białystok 1999, s. 11.

⁷⁶ S. Cieśla, *Globalizacja...*, s. 24.

⁷⁷ W. Morawski, *Modernizacyjne konfiguracje: perspektywa polska*, [w:] J. Szomburg (red.), *Modernizacja Polski. Kody kulturowe i mity*, Gdańsk 2008, s. 148–150.

⁷⁸ Z. Blok, *Transformacja jako konwersja...*, s. 327.

cji⁷⁹. Wysoki poziom abstrakcji wyjaśnień globalizacyjnych miał być nieprzydatny dla analizy zmiany systemowej⁸⁰. Krytykowano zaangażowanie aksjologicznie teorii globalizacji, większość była „naznaczona” ideologią neoliberalną. Wspierały kształt wdrażanych rozwiązań i sposobów ich wprowadzania⁸¹. Systematycznie wyłaniało się również rozczarowanie wpływem globalizacji na zmianę systemową. Uwidaczniały się ograniczenia, determinacje i negatywne skutki. Dostrzeżenie negatywnej strony globalizacji przekładało się na myślenie o transformacji. Optymizm został zastąpiony pesymizmem. Zachwyty wpływem globalizacji na zmianę uleciał, podobny los spotkał wcześniej wyjaśnienia modernizacyjne. Zaakceptowano pogląd, że globalizacja nie przyniosła polskim zmianom wyłącznie korzyści.

Mimo dostrzeżenia negatywnych skutków globalizacji, refleksja związków pomiędzy nią a zmianą systemową pozwoliła na lepsze zrozumienie ówczesnych procesów. Pozwoliła wzbogacić istniejące wyjaśnienia rzeczywistości, m.in. poprzez ukazanie podobieństw oraz elementów różnicujących te dwa procesy. Ponadto pozwalała na budowanie bardziej adekwatnych wizji przyszłości, tworzonych na ekstrapolacjach istniejących tendencji. Mimo że niewiele z nich uzyskało potwierdzenie w przyszłości⁸². Krytyczne analizy wpływu globalizacji na szanse rozwojowe państwa polskiego przekształciły się w ujęcia eksponujące zależności. Pojawiły się także wyjaśnienia mówiące o integracji ze strukturami europejskimi oraz uzależniania, które też miały następować pod wpływem procesów globalizacji. Jednoznacznie zaakceptowano, że „*na arenie światowej globalizacja uruchamia zarówno mechanizmu uczestnictwa, jak i wykluczenia, tworząc nowe obszary niepewności i powodując wzrost złożoności i współzależności*”⁸³.

Bibliografia

- Blok Z., *Transformacja jako konwersja funkcji wewnątrzsystemowych na przykładzie Polski*, Poznań 2006.
- Blok Z., *Transformacja systemowa. Uniwersalny czy unikalny charakter doświadczeń?*, [w:] M. Barański (red.), *Modernizacja polityczna w teorii i praktyce. Filozoficzne aspekty i dziejiny modernizacji*, Katowice 2008.
- Błahut-Prusik J., *Pomiędzy kolonializmem, imperializmem a globalizacją*, «Politeja» 2019, nr 4(61).

⁷⁹ M. Ziółkowski, *O imitacyjnej...*, s. 39.

⁸⁰ Z. Blok, *Transformacja jako konwersja...*, s. 328.

⁸¹ B. Płonka-Syroka, *Wstęp*, [w:] B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska (red.), *Globalizacja...*, s. 12 i 13.

⁸² Zob. E. Wnuk-Lipiński, *Świat...*

⁸³ M. Ziółkowski, *Miejsce społeczeństwa polskiego w światowym systemie kapitalistycznym. Dylematy teoretyczne i praktyczne*, «Kultura i Społeczeństwo» 1998, nr 4, s. 51–67.

- Borowiec P., *Explaining the Change of the Social Order after 1989. Inspirations, Theories, Models and Diagnoses. A Review of Polish Concepts*, «Teoria Polityki» 2025, nr 12.
- Borowiec P., *Wymuszona dekonstrukcja – Lewiatan w uścisku procesu globalizacji*, [w:] P. Borowiec, B. Krauz-Mozer (red.), *Globalizacja – nieznośne podobieństwo. Świat i jego instytucje w procesie uniformizacji*, Kraków 2008.
- Chodubski A.J., *Główne zjawiska polityczne ujawniające się w procesie globalizacji świata*, [w:] R. Bäcker, J. Marszłek-Kawa, J. Modrzyńska (red.), *Globalizacja – integracja – transformacja. Główne problemy globalizacji, integracji europejskiej oraz transformacji politycznej Europy Środkowej i Wschodniej*, Toruń 2004.
- Cieśla S., *Globalizacja i metropolizacja. Niektóre aspekty badań polskiej przestrzeni*, «Studia Regionalne i Lokalne» 2000, nr 4(4).
- Gwiazda A., *Globalizacja i regionalizacja gospodarki światowej*, Toruń 2000.
- Jałowiecki B., *Metropolie*, Białystok 1999.
- Janowski K.B., *Przeobrażenia polityczne w Polsce w latach 1988–1992. Próba analizy teorii politycznej*, Kielce 1992.
- Jasiecki K., *Elita biznesu w Polsce. Drugie narodziny kapitalizmu*, Warszawa 2002.
- Jasińska-Kania A., *Europejskie systemy wartości a tożsamość narodowa Polaków*, [w:] A. Kojder, K.Z. Sowa (red.), *Los i wybór. Dziedzictwo i perspektywy społeczeństwa polskiego. Pamiętnik XI Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego Rzeszów–Tyczyn, 20–23 września 2000 r.*, Rzeszów 2003.
- Kempny M., *Czy globalizacja kulturowa współdecyduje o dynamice społeczeństw postkomunistycznych?*, «Kultura i Społeczeństwo» 2000, nr 1.
- Kempny M., *Tradycje lokalne jako podstawa kapitału społecznego. Co tradycja może znaczyć dla społeczności lokalnej w dobie globalizacji?*, [w:] J. Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności. Tradycja i współczesność*, Warszawa 2004.
- Kolasa-Nowak A., *Polskie studia nad transformacją: kierunki konceptualizacji*, «Nauka» 2005, nr 4.
- Kolasa-Nowak A., *Socjologie o transformacji. Zmieniające się interpretacje w perspektywie trzydziestolecia*, [w:] M. Przeperski, D. Wincenty (red.), *Transformacja ustrojowa w Polsce. Nowe perspektywy*, Gdańsk–Warszawa 2022.
- Kolasa-Nowak A., *Zmiana systemowa w Polsce w interpretacjach socjologicznych*, Lublin 2010.
- Koźmiński A., Sztompka P., *Rozmowa o wielkiej przemianie*, Warszawa 2004.
- Krauz-Mozer B., Borowiec P., *Globalizacja, globalizm, globalność – wprowadzenie*, [w:] B. Krauz-Mozer, P. Borowiec (red.), *Globalizacja – nieznośne podobieństwo. Świat i jego instytucje w procesie uniformizacji*, Kraków 2008.
- Krauz-Mozer B., Borowiec P., *Teorie globalizacji – jako przykład braku jednoznaczności współczesnych procesów zmiany*, [w:] B. Krauz-Mozer, P. Borowiec (red.), *Globalizacja – nieznośne podobieństwo. Świat i jego instytucje w procesie uniformizacji*, Kraków 2008.
- Krzeczunowicz A., *Globalizacja, geneza, zasięg, konsekwencje*, Częstochowa 2006.
- Lompart A., *Globalizacja gospodarki i procesów społecznych a sytuacja Polski. Wyzwania rozwojowe: szanse i zagrożenia*, [w:] W. Kozek, A. Lompart (red.), *Społeczeństwo polskie w perspektywie globalizacji i integracji europejskiej*, Warszawa 1997.
- Mach B.W., *Transformacja ustrojowa a mentalne dziedzictwo socjalizmu*, Warszawa 1998.
- Markowska E., Müller A., *Uwarunkowania i ograniczenia procesu globalizacji*, [w:] Z. Sirojć, K. Plotzke (red.), *Globalizacja. Szansa czy iluzja?*, Warszawa 2006.
- Markowski T., *Procesy uczestnictwa łódzkiej metropolii w gospodarce globalnej – synteza wyników badań*, [w:] A. Kukliński, J. Kołodziejki, T. Markowski, W. Dziemianowicz (red.), *Globalizacja polskich metropolii*, Warszawa 2000.

- Maśloch P., *Globalizacja i jej wpływ na rozwój współczesnej cywilizacji*, «Przedsiębiorczość – Edukacja» 2005, nr 1.
- Micał M., *Proces globalizacji we współczesnym świecie*, «Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki WSliZ w Rzeszowie» 2008, nr 3(8).
- Morawski W., *Modernizacyjne konfiguracje: perspektywa polska*, [w:] J. Szomburg (red.), *Modernizacja Polski. Kody kulturowe i mity*, Gdańsk 2008.
- Morawski W., *Wprowadzenie: o pojęciu i teorii modernizacji, a także o zawartości książki*, [w:] W. Morawski (red.), *Modernizacja Polski. Struktury. Agencje. Instytucje*, Warszawa 2010.
- Musiał W., *Modernizacja Polski. Polityki rządowe w latach 1919–2004*, Toruń 2013.
- Nobis A., *Globalizacja, kreolizacja, hybrydyzacja, zderzenie cywilizacji, systemy-światy. Spory o słowa i nie tylko*, [w:] B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska (red.), *Globalizacja i transformacje ustrojowe w świecie nowoczesnym i ponowoczesnym. Wybrane problemy*, Wrocław 2010.
- Płonka-Syroka B., *Wstęp*, [w:] B. Płonka-Syroka, A. Szlagowska (red.), *Globalizacja i transformacje ustrojowe w świecie nowoczesnym i ponowoczesnym. Wybrane problemy*, Wrocław 2010.
- Rozmiarzek M., *Transformacja systemowa a zjawisko globalizacji na przykładzie Polski*, «Refleksje» 2025, nr 12, jesień–zima.
- Rychard A., *Czy transformacja się skończyła? Powstawanie nowego ładu w perspektywie socjologii zmiany instytucjonalnej*, Warszawa 1996.
- Rykiel Z., *Globalizacja a kodeks geopolityczny*, [w:] A. Nobis, P. Badyńska, P.J. Fereński, A. Janus (red.), *Historia – Kultura – Globalizacja*, Wrocław 2013, vol. III.
- Rykiel Z., *Globalizacja, uniformizacja i regionalizacja polskiej przestrzeni*, «Studia Regionalne i Lokalne» 2000, nr 1(1).
- Rzepka A., *Globalizacja. Istota i podstawowe jej przejawy*, Sandomierz 2002.
- Siciński A. (red.), *Do i od socjalizmu*, Warszawa 1998.
- Sosnowska A., *Teorie zmiany i rozwoju społecznego a zmiany w Europie Wschodniej. O potrzebie perspektywy globalnej*, «Kultura i Społeczeństwo» 1998, nr 1.
- Sosnowska A., *Tu, tam – pomieszanie*, «Studia Socjologiczne» 1997, nr 4.
- Staniszki J., *Political Capitalism in Poland*, «East European Politics and Society» 1991, nr 5.
- Staniszki J., *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.
- Staniszki J., *Władza globalizacji*, Warszawa 2003.
- Szacki J., *Nauki społeczne wobec wielkiej zmiany*, [w:] J. Kurczewska (red.), *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie*, Warszawa 1999.
- Szafran G., *Międzynarodowe instytucje finansowe – szansa na ekonomiczny wzrost czy globalny dyktat?*, [w:] S. Miklaszewski (oprac.), *Transformacja – Integracja – Globalizacja*, Kraków 2003.
- Sztompka P., *Dylematy niedokończonej transformacji. Kilka pytań do Marka Ziółkowskiego*, [w:] P. Sztompka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Warszawa–Kraków 1999.
- Sztompka P., *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*, Warszawa 2000.
- Tyszkiewicz A., Borowiec P., *The Modernisation Paradigm – a Basic Theoretical Path for Explaining the Change of Poland's Social Order After 1989*, «Teoria Polityki» 2025, nr 12.
- Wnuk-Lipiński E., *Demokratyczna rekonstrukcja. Z socjologii radykalnej zmiany społecznej*, Warszawa 1996.
- Wnuk-Lipiński E., Ziółkowski M., *Bilans pierwszej dekady*, Warszawa 2001.
- Wnuk-Lipiński E., Ziółkowski M., *Założenia teoretyczne*, [w:] E. Wnuk-Lipiński, M. Ziółkowski (red.), *Pierwsza dekada niepodległości. Próba socjologicznej syntezy*, Warszawa 2001.

- Wnuk-Lipiński E., *Świat międzyepoki. Globalizacja, demokracja, państwo narodowe*, Kraków 2004.
- Ziółkowski M., *Globalizacja a przemiany struktury społecznej we współczesnej Polsce*, [w:] Z. Blok (red.), *Spoleczne problemy globalizacji*, Poznań 2001.
- Ziółkowski M., *Miejsce społeczeństwa polskiego w światowym systemie kapitalistycznym. Dylematy teoretyczne i praktyczne*, «Kultura i Społeczeństwo» 1998, nr 4.
- Ziółkowski M., *O imitacyjnej modernizacji społeczeństwa polskiego*, [w:] P. Sztompka (red.), *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*, Warszawa–Kraków 1999.
- Ziółkowski M., *O różnorodności teraźniejszości. Pomiędzy tradycją, spuścizną socjalizmu, nowoczesnością i ponowoczesnością*, [w:] Śląsk – Polska – Europa. *Zmieniające się społeczeństwo w perspektywie lokalnej i globalnej. Księga X Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, Katowice 1997.
- Ziółkowski M., *Polacy wobec ładu postmonocentrycznego*, Warszawa 1993.
- Żukrowska K. (oprac.), *Harnessing globalization czyli ujarzianie globalizacji. Globalizacja jako motor na rzecz rozwoju*, Warszawa 2012.
- Żukrowska K., *Rola organizacji międzynarodowych w transformacji krajów postkomunistycznych*, [w:] S. Miklaszewski (oprac.), *Transformacja – Integracja – Globalizacja*, Kraków 2003.